

*Деян Хаджийски*Личност
и глобализация

PSYCHOLOGY OF PERSONAL SECURITY

Deyan Hadzbiyski

Abstract. This article refers to some psychological aspects of personal security as a subjective experience. It supports the idea that psychologically, personal security is a subjective state that is little influenced by reality. In this sense, it is a phenomenological construct and depends on innate qualities and experience-acquired dispositions. Experiencing personal security is a complex result of emotional and cognitive processing. In many cases, experiencing personal security is determined by the agent role of the Ego. Some psychopathological disorders can also lead to a sense of danger.

Key words: personal security, dispositions, image of the world, feeling, emotion, cognition, disorder.

Сигурността въобще и в частност личната сигурност като обективна даденост или субективно състояние е психологически феномен, въпреки че някои автори изключват преживяването от нейната дефиниция (Йончев 2008: 33). В зависимост от комбинациите между обективно и субективно, сигурност и несигурност, преживяване има и то се реализира като задоволство при осъзнатата сигурност или в широката област на модалности, предимно негативни. В този смисъл психологическият поглед върху сигурността следва да се насочва върху оптималното функциониране и върху преживяването на нейната застрашеност или загуба, което определяме като несигурност.

Според А. Величков „сигурността може да се определи като вътрешно състояние на спокойствие и доверие към външната среда“ (Величков 2004: 9). Що се касае до личната сигурност, авторът я определя като чувство: „Чувството за лична сигурност е по-общо преживяване на възможностите за противодействие при евентуална поява на заплаха и свързана с това известна релаксация“. В крайна сметка авторът прави заключението, че в психологически план

сигурността е „увереност, че възможните опасности са под контрол и няма да се проявят“. Разглеждайки психологическата страна на личната сигурност, А. Величков включват още две понятия, които допълват нейното съдържателно представяне. Едното е *безопасност* – термин, свързан с когнитивните процеси на възприятие и оценка, че ситуацията не съдържа явни или скрити заплахи или опасности. Другото е *защитеност* – „също термин, свързан с процеса на когнитивна оценка на взаимодействието на индивида и средата“. Или, че ако е налице заплахата, индивидът има ресурси или възможности да остане незасегнат. *Личната сигурност* (ЛС) е общото понятие, което в съдържанието си включва и тези две.

Освен като ситуативно проявяващи се отношения на индивида и средата, сигурността е дълбоко заложена еволюционна потребност. Нейното удовлетворяване има силно мотивационно значение за различни поведения, а депривацията освен неприятна фрустрация може да има сериозни последици както за психичното здраве, така и за физическото оцеляване.

Човекът е животински вид и като такъв са му присъщи инстинкти за самосъхранение. Но за разлика от другите животински видове, поради високо развитата си психическа организация и социална обвързаност, инстинктивната му регулация е отстъпила на други по-сложни механизми, които са свързани с възприемането, преработката на сигналите от средата и формиране на емоционални и поведенчески отговори. Освен инстинктът в този сложен процес участват опитът, интелектът и дори въображението. Това поставя психическото обяснение на ЛС в един значително по-широк контекстуален план, включващ основни психологически категории.

Личната сигурност и образът на света

Образът на света (ОС), наричан още „модел на света“ (Минчев 2013: 117), е феноменологично понятие, с което се обозначава еволюционно и индивидуално придобитото несъзнавано разбиране на субекта (човека) за неговия жизнен свят. То представлява една от двете ментални субструктури, които участват и определят текущото ситуационно преживяване чрез прогнози и въздействия върху ситуациите инстинктивно или навично. Същевременно обаче „ситуацията оказва

мощно обратно въздействие“, като усилва или отслабва, диференцира или обобщава различни компоненти на ОС. По дефиниция образът на света (ОС) *„е вродено и рано придобито от индивида знание за най-важните обекти и параметри на света, което генерира очаквания за наличност и стабилност на най-важното в човешкия опит. Потвърдените очаквания се преживяват като едно позитивно чувство за реалност“* (Минчев 2013: 116).

Образът на света представлява основата, върху която се осъществяват всички процеси на човешката психика. Установено е например, че много от възприятията са повлияни от миналия опит. Така при среща с обект или факт от реалността човек несъзнателно прави сравнение с „матрицата“ в главата си, т.е. със съществуващата представа за нещата. Понякога тази представа (ОС) е толкова категорична, че може да изкриви самото възприятие, придавайки му свойства, които да ѝ съответстват. При това данните от сензорните системи могат да бъдат пренебрегнати или видоизменени от „съвкупния индивидуален опит“. Също така има мнения, че ОС освен във възприятията присъства в психичните процеси като спомняне, въобразяване, мислене, което прави конструкта важен и за когнитивната преработка на информацията, независимо от канала на нейното постъпване. В този смисъл ОС във всекидневния живот непрекъснато „проверява“ усещанията и възприятията на човека. Когато съответстват се преживява чувство на познатост и удовлетворение, а когато не – обратно – на дискомфорт и несъзнателни опити за съгласуване, при което изглежда по-вероятно и лесно да се промени възприятието, отколкото ОС.

„ОС е активна матрица, преработваща *съзнавана и несъзнавана, вродена и придобита* информация“ (Минчев 2013:118), която осигурява неограничено и бързо включващо се участие на миналия опит в текущите преживявания на индивида. Отнесено към въпроса за **личната сигурност**, участието на ОС може да се търси в два аспекта. Първият е широк и включва намесата на цялата информация, която го съставлява, в когнитивния процес на преработка на фактите и ситуациите. В зависимост от преобладаващото съдържание човек може да определи дадени въздействия от средата като заплаха. Ако съдържанието на ОС е преобладаващо негативно (лошият, враждебен

свят, като резултат на лош, вроден и придобит опит), много вероятно е той да възприема реалността откъм нейната плашеща или неприятна страна, оттам – и личната сигурност като застрашена. Влиянието на ОС особено ясно се проявява в ситуациите чрез *очакванията*, които генерира (страхове, надежди, прогнози, планове). Според характера на съдържанието си той „изчислява“ вероятния изход като благоприятен или не. Това се дължи на факта, че „по-голямата част от очакванията са отнесени към ситуационната структура на опита“. Трябва да се отбележи и възможното „изкривяване“ при оценка на ситуацията и съответните очаквания в обратна насока. Под влияние на безсъзнателното желание за припознаване на „добър свят“ тя да бъде оценена като нормална или дори подкрепяща. Това може да доведе до положителни очаквания в опасни или враждебни ситуации и неадекватно поведение. Това, че ОС е принципно реалистичен, не изключва грешки в очакванията поради множеството фактори на човешката субектност, което изисква отчитането и на други психологически феномени, влияещи на сигурността.

Сигурността като преживяване

Преживяването се определя като „субективно репрезентирани състояния, явяващи се самостоятелно или във връзка с външно наблюдаеми форми на поведение“. Традиционно се приема, че то е една от най-общите психологически категории, каквато е например поведението. В масовата представа преживяването обикновено се идентифицира с чувството, но това е недостатъчно, защото преживяването обхваща освен емоционалната още познавателната и волевата психическа сфера. Във феноменологичен дискурс съставлява цялата психическа реалност, представена като поток от преживявания, психическо явление на субекта, който е негов носител. То е изключително лично и субективно и може да стане достояние на другите само ако субектът го изрази невербално, с реч или с действие. Общи черти на преживяването са неговата тема, дълбочина и насоченост (към субекта – импресивност, към други субекти – експресивни). При човека преобладава социалният характер на преживяванията, поради сложната система от връзки и взаимодействия с другите хора. Това не изключва интрапсихически преживявания, като например такива,

свързани с телесната реалност. Преживяванията са синтетични и макар да имат преобладаващ акцент, няма чисто емоционални, познавателни или волеви такива. Пример за тази хетерогенност е връзката между когнитивните и емоционалните процеси, където едните обуславят другите или обратно. При слабо аналитичните преживявания доминират емоциите.

Макар преживяването да се определя като обобщена категория, отнесено към отделен индивид и ситуация, то се проявява конкретно чрез различни модалности в много широк психически диапазон. То се определя от много фактори, но най-важен е характерът на субекта. *„Специфична черта на емоционално-волевите преживявания е, че те са зададени като произхождащи от един субективен център, който се обозначава като Аз“* (Минчев 2013: 138). Иначе казано, преживяването е дълбоко субективно и зависи в голяма степен от характеристиките на преживяващия. Поради това едни и същи факти на реалността в едни и същи ситуации могат да се преживяват различно и дори противоположно от различните субекти. Макар и свързани с външния свят, преживяванията не са изцяло негова функция. В голямата си част те са „съставки на потока на вътрешния живот на субекта“.

По отношение на въпроса за личната сигурност може да се каже, че преживяването ѝ е факт, който не може да бъде оспорван, защото средата, ситуацияите и случващото се въобще са присъщи на психическия живот на индивида. Макар да изглежда, че психиката, чрез преживяването просто отразява (реагира на) външните дразнители, това не е достатъчно като обяснение. В сложния му комплексен характер има значително и в повечето случаи определящо присъствие на Аза като „свободен агент“. Това обяснява защо едни и същи житейски факти в сходни ситуации се преживяват с различни констелации от познавателни, емоционални и волеви елементи и се определят различно, като благоприятни, неутрални или застрашаващи.

Сигурността като мотивация

Личната сигурност или несигурност не са просто състояния или процеси. Тяхното изучаване в психологически план не е просто научно занимание. То има смисъл и основание поне в два аспекта.

Единият касае вземане на управленски, политически и специфично практически решения, които обективно да осигурят по-голяма сигурност за индивида. Другият се изразява в опита да се предвиди поведението на хората, когато искат да осигурят личната си сигурност. Точно в този аспект сигурността или по-точно потребността от нея е силен мотиватор на човешката активност. Човекът като биологично и социално същество, за да поддържа съществуването си, трябва да разполага с определен минимум от материални и идеални условия. Такива могат да бъдат енергия, вещества, физически условия, социални връзки и много други. Тези необходими за живота условия се наричат *нужди* и са присъщи на всички живи същества, включително на тези от растителния свят. Присъствието им в преживяването на индивида е „твърде смътно“ и се проявява като различни дефицити – глад, жажда, студ, житейска неудовлетвореност. Психическото отражение на част от нуждите създава *потребностите*. Те са моста между физиологичното и психическото начало, първични подбуди, които предизвикват потребност. В този смисъл тя се разглежда като преживяване, което е по-сложно и богато като съдържание от обикновената нужда. Това преживяване съдържа емоционални, когнитивни и поведенчески елементи, насочени към активност за нейното запълване. Освен това потребностите имат *изпреварващо* действие по отношение на нуждата, тъй като могат да я преживеят като удовлетворена, още преди тя да е отпаднала. Например „животното престава да пие вода, въпреки че водният баланс в кръвта му не се възстановява веднага с поемане на вода“. Това е така, защото психически потребността е удовлетворена от простото напълване на стомаха с вода. Или едно усещане е предизвикало като психическо последствие удовлетворяване на потребност, преди предизвикалата го нужда да е дезактивирана.

Потребността е сложно преживяване, което може да съдържа различни нужди, които психиката обединява. Така например нуждите от калории, минерали, витамини, белтъчини и други различни вещества психически се обобщават като *храна*. Това помага за обективирането на потребността в началото на мотивацията, естествено за насочване на активността (поведението) към удовлетворяване. В този смисъл *личната сигурност* може да се разглежда като такова обобщено

преживяване, особено когато се възприема като несигурност. Нуждата от физическо съхранение и оцеляване психически се преживява като набор от дефицити, които човек обективира като *потребност от сигурност*. Тази потребност при човешките индивиди е значително отделена от физиологичната, поради присъствието на психически и социални нужди¹. Въпреки това физиологическият компонент не бива да се изключва, тъй като е жизненоважен. Като цялостна, комплексна потребност сигурността обаче има отделно място в йерархичната система. Е. Маслоу я поставя непосредствено над физиологичните, но същевременно не прави категорично качествено разграничаване в мотивационно отношение: „Почти всичко, каквото се каза по-горе за физиологическите потребности, може да се отнесе към тези потребности или желания“. Подобно на физиологичните потребности те могат да доминират в организма, като насочват неговите възможности към постигане на безопасност (сигурност). Маслоу дори разглежда организма като „инструмент за осигуряване на безопасност“ и утвърждава, че за застрашения човек няма по-насыщна потребност от безопасността². Тя се превръща в първостепенна и доминираща особено в екстремални ситуации, когато подбужда организма да мобилизира всички сили за борба със заплахата. Съществува определена йерархия на удовлетворяване на потребностите, според която организъмът (човекът), първо, се насочва към доминиращата за ситуацията и момента потребност. Това може да означава, че редът от пирамидата от долу на горе може да бъде променен, като се насочи организъмът към удовлетворяване на доминираща потребност, дори когато тези от по-долния ред не са. Такъв е примерът с потребността от лична сигурност, чиято мотивационна сила може да подбуди различно поведение, включително па-

¹ Психологическият момент в потребностно-мотивационния комплекс особено ясно се вижда при т.нар. *квазипотребности*. Там физиологичната нужда може да не е актуална, поради отвикване от веществото, но потребността да се чувства неудовлетворена, поради формирана психическа зависимост. В известен смисъл може да се разсъждава по този начин и за потребността от сигурност.

² Естествено е, ако крайно изтощен от глад и жажда човек, срещне в гората опасен звяр, първо, да направи опит за спасяване с борба или бягство, забравяйки за глада и жаждата.

радоксални, пренебрегвайки влиянието на други мотиватори, например такива от ценностен характер.

Мотивационната способност на потребността от сигурност при човека се свързва както с опита, така със сложен, вроден механизъм на удовлетворяване, наричан най-често *инстинкт*. Ако потребността е психическо състояние на преживяване на дефицит на нещо субективно значимо, инстинктът се определя като начин за нейното удовлетворяване. Той е организация на вродено поведение. Същевременно не може да се отрече инстинктът като присъствие в самата потребност. В този смисъл съществува популярният конструкт „*инстинкт за самосъхранение*“, който следва биологичния императив за запазване на вида, еволюционно запазен и развит с ученето и дори въздигнат като висша ценност. „Еволюционно погледнато, повечето потребности – казва Б. Минчев – са разновидности на *потребността за самосъхранение*, защото самосъхранението е възможно при тяхното удовлетворение“ (Минчев 2013:173). За това потребността от сигурност, макар да се активира в ситуации на застрашеност, си остава основна за човешкия индивид независимо дали признаваме, или не инстинктивната ѝ обусловеност. Също така е безспорно, че човек е достигнал до сегашния си биологичен и психосоциален статус главно с развитието на психичната си и социална организация. В този смисъл той е надградил инстинкта и неговото потребностно-мотивационно проявление. Като преживяване потребността от сигурност не води само до страх и избягване, а мотивира далеч по-сложни поведения като предвиждане, планиране, търсене на подкрепа. Това си дължи на усъвършенстване на мозъчните системи, обуславящи когнитивните и емоционални процеси. При човека е на лице „нюансиран емоционален живот“, различен от биологичното функциониране. Освен това *въображението* може да допринесе за ментално удовлетворяване на потребността³ отвъд перцептивната реалност. В проблемна ситуация проявява мисловна активност, свързана с изследване и търсене на алтернативи. *Познанието* е посредникът между потребността и поведението, правейки го съзнателно. В силно стресови ситуации, засягащи например сигурността, то не изпълнява ефективно тази си медиаторна функция и човек действа инстинктивно. Възможно е също така познанието да доведе до убеждение за застрашеност и да

³ Или заблуда за такава.

активира потребността от сигурност и съответен неадекватен мотив за грешно поведение.

Когнитивна и емоционална страна на сигурността

Преживяването на сигурността (несигурността) се осъществява чрез активирането на редица психични процеси, които обхващат когнитивната, афективната и поведенческата сфера на психиката. Същите не са автономни и независими една от друга, а се намират в сложна система на взаимодействия и зависимости. Така например мисълта като когнитивен факт може да предизвика определен емоционален отговор, който, от своя страна, да повлияе на мотива за определено поведение. Но също така е възможна и обратната схема: емоцията или емоционалното състояние да повлияе на когнитивната оценка за дадено събитие или ситуация. От гледна точка на личната сигурност тези процеси са постоянно действащи, но придобиват особен драматизъм в ситуации, които са очевидно или потенциално застрашителни. Следва да се отбележи, че преценката на ситуациите и тяхното определяне откъм сигурността не е предпоставка на преживяването ѝ, а част от него. Поради това субективно сигурността зависи от начина, по който тя се прави. В сложния комплекс от когнитивни, емоционални, личностни и социални влияния, съзнателни и безсъзнателни представи оценката на ситуациите е трудна, непредсказуема и ентропична. Това се дължи както на процеса на преработка на сигналите от средата (външна и вътрешна), така и на многофакторната зависимост на самото преживяване на сигурността. Субективният характер на личната сигурност дава възможност за различни, дори противоположни по съдържание оценки на житейската реалност и формиране на съответни убеждения. При това са възможни разнообразни схеми и механизми на реакция спрямо стимулите на средата.

В началото обикновено се сочи *емоцията*, чрез която се проявява нарушената потребност от сигурност. Това са преживявания на страх, тревога, обърканост или напрежение, но също така и противоположни, положителни емоции, ако субектът прецени, че е достатъчно защитен. Хората по принцип се стремят субективно да намалят негативните преживявания и да увеличат положителните. Това обаче, когато идват от външни стимули на средата, е трудно, а в някои случаи – и опасно, защото може да доведе до изкривени оценки – заблуди със съответни лоши последици. Такъв типичен пример за самозаблуда

е представен с израза „Не може да бъде!“⁴. Отричането е форма на психическа защита, но всички защиты са насочени към съхраняване на Аза чрез самозаблуда и нямат предпазващо за организма значение, примерно при физическа заплаха. Напротив, при реална заплаха могат да увеличат уязвимостта, като създадат нереалистична представа за ситуацията. В други случаи, например при повишен невротизъм и емоционална лабилност, е възможно обратното. Неутрална или малко застрашителна за сигурността ситуация да бъде определена като опасна или личностно значима, да предизвика негативна емоция и да мотивира неадекватно, защитно поведение. Тези две крайности, противоположни и неправилни оценки, показват голямото значение на начина, по който се обработват сигналите от средата.

Най-първичният и до голяма степен дължащ се на инстинкта механизъм е директното влияние на емоцията и предизвикване на готов отговор. Поведенчески той е свързан обикновено с избягване. Характерен е за животните и в по-редки, изключително екстремални ситуации – за хората. При малките деца подобна реакция е видима, поради по-малко развити когнитивни способности за обработка на информацията. Следва да се отбележи, че за разлика от животните, където емоциите са биологична даденост, при човека те са културно обусловени. Това предполага голяма разнообразност, ефективност и дори креативност. Така, че директното влияние на емоцията, даже когато е негативна, върху поведението едва ли е толкова вероятно дори в слабо аналитичните ситуации. Тя по-скоро е фактор на инстинктоподобно поведение.

Друг по-сложен механизъм е свързан с намесата на когнитивните процеси, които емоцията активира. При него първоначалната емоция се модифицира в когнитивно-афективен продукт (Величков 2004: 14). Връзката между емоцията и когнитивните процеси е двустранна. От една страна, емоцията, която е предизвикана от определен контекст на ситуацията, подбужда когнитивна активност. От друга страна, мисли, очаквания и представи за възможни опасности, водят до негативни емоции, които предизвикват активност за тяхното елиминиране. Коя схема от двете ще се задейства от стимула е въпрос на личностни нагласи и установени модели на реакция. „Установяването на устойчиви връзки между определени когниции, придобити в индивидуалния опит, и възникването на емоционална реакция е необ-

ходимо условие за формиране на индивидуално специфична мотивационна регулация на поведението“ (Хекхаузен 1986: 161).

Още по-сложен механизъм на реагиране се реализира, когато когнитивната оценка е резултат на комбинация на сигнали и информация за състоянието на контекста, в който те се проявяват. Тук процесът на обработка на информацията е по-труден поради различните сигнали, които постъпват, оценката на ситуацията за опасност е по-вариативна. Например, ако човек получи сигнал за опасност, но същевременно е в позиция на защитеност и той осъзнава това, имаме сблъсък на два противоположни типа информация, касаеща личната му сигурност. Какъв ще бъде емоционалният му отговор? Той вероятно ще зависи от комплекс от фактори, включително опит, когнитивни особености, личностни диспозиции и очаквания. Тъкмо поради това е трудно да се предвидят индивидуалните реакции на хората при заплаха или фрустрирана потребност от сигурност⁴. Това обаче не означава, че са обречени да оценяват негативно ситуацията и фактите от житейската реалност. С изключение на явни, непосредствени и екстремно високи заплахи, те по-скоро са склонни да ги рационализират или омаловажават като психическа защита или здрав разум на базата на положителен опит и вродено желание за психично благополучие. Поради това могат да преувеличат представата за собствените си ресурси или да изпаднат в заблуда. Изобщо въпросът за когнитивната страна на сигурността следва да се разглежда при отчитане на много фактори, включително характера на конкретните ситуации и личностните особености. Особено устойчивите личностни диспозиции, които „могат да се проявят на всеки етап от регулативния процес, било като интензитет на емоционалната реакция, било като широта и посока на когнитивната преработка“ (Величков 2004: 24).

Лична сигурност и психопатология

При редица психични разстройства или заболявания има определени особености на преживяването на личната сигурност – или като застрашена, или като защитена. Излишно е да се уточнява, че

⁴ С изключение на случаите на масова опасност, където преживяванията са сходни, а поведението еднотипно, – поради психическо „заразяване“ и поради факта, че в сложна ситуация човек гледа какво правят другите, реакциите на опасността очевидно са личностно повлияни.

те рядко са адекватни на реалността, защото са в голяма степен определени от самото разстройство. Това не означава, че гореописаните психологически феномени не действат при психично болните, но тяхното действие е силно доминирано от вида, характера и дълбочината на самото разстройство. Например при *параноидните разстройства* е налице постоянно чувство за заплаха от нещо, от някого и въобще. Макар и продукт на болен мозък, то обаче следва определени когнитивни и емоционални процеси, които в субективен план са действителни и логично обосновани. При *шизофренията*⁵ има дълбоки, фундаментални отклонения в три психически сфери: възприятната (наличие на слухови халюцинации), мисловната (наличие на налудности) и афективната (наличие на свръхмерни и неадекватни емоции). Всяка от тях директно повлиява преживяването на сигурността. Това може да бъде глас, който ти говори, че някой те заплашва или отнема здравето ти, че светът е заплашен и ти си призван да го спасиш и пр. Също така може да бъде убеждение за съществуваща заплаха за собствената личност, за близки или за човечеството. Прави впечатление, че личната сигурност е „смесена“ произволно и неоснователно с другите нива, при което личността на преживяващия се явява в центъра на измислените си „причинно-следствени връзки“. Воден от налудностите и халюцинациите, засегнатият проявява различна поведенческа активност. В най-тежките случаи може да реши да защити себе си или човечеството чрез извършване на посягателство, даже ако заплашващият обект е дете.

При *афективните разстройства* също може да се наблюдават влияния върху преживяването на личната сигурност. Изразената дистимия в депресивните епизоди, която е свързана с промени в мисленето и оценките на житейските ситуации, може да доведе до убеждения за заплаха с различно съдържание. И обратно, при манийните епизоди е налице лековато и повърхностно отношение към случващото се, неадекватно повишен оптимизъм и собствено надценяване. Това естествено води до неправилна оценка на ресурсите за справяне и до неадекватно поведение.

⁵ Има се предвид параноидната шизофрения, която е най-разпространена.

Най-значими са преживяванията на сигурността, свързани с *невротичните разстройства*⁶. Първо, защото те са най-масово представени и, второ, защото много от тях се проявяват със страхове и тревоги. Естествено е тези състояния да засягат преживяването на сигурността. Според Е. Маслоу някои възрастни невротични в стремежа си за безопасност наподобяват малки деца, за които светът трябва да е „предсказуем, оразмерен и организиран“. Всяко отклонение от тази представа предизвиква тревога и безпокойство. Всичко неочаквано или неизвестно предизвиква реакция на страх. „Невротикът възприема света като опасен заплашителен, враждебен. Невротикът живее в непрекъснато предусещане за катастрофа, във всяка неочаквана ситуация той вижда опасност“ (Маслоу 1999: 85). Постоянното усещане за опасност го кара да търси подкрепа и защита от силна личност, на която може да се опре, довери и даже подчини. Характерно за невротика е търсенето и намирането на проблем там, където такъв не съществува даже като вероятност.

Почти всички видове невротични разстройства могат да се отнесат към преживяването на сигурността, но особено проявление има при тревожните (генерализираната тревожност), obsесивно-компулсивните (натрапливите) и стресовите.

БИБЛИОГРАФИЯ BIBLIOGRAPHY

1. **Величков, А.** Личната сигурност в големия град. София, 2004. // **Velichkov, A.** Lichnata sigurnost v golemia grad. Sofia, 2004.
2. **Йончев, Д.** Равнища на сигурност. София, 2008. // **Yonchev, D.** Ravnishta na sigurnost. Sofia, 2008.
3. **Маслоу, А.** Мотивация и личност. Санкт-Петербург, 1999. // **Maslow, A.** Motivatsia i lichnosty. Sankt-Peterburg, 1999.
4. **Минчев, Б.** Психология. Еволюционно феноменологичен подход. София, 2013. // **Minchev, B.** Psihologia. Evolyutsionno fenomenologichen podhod. Sofia, 2013.
5. **Хекхаузен, Х.** Мотивация и дейтелност. Т. 1. Москва, 1986. // **Heckhausen, H.** Motivatsia i deyatelnost. T.1. Moskva, 1986.

⁶ Следва да се отбележи, че тук не се визират само невротичните разстройства, които са определени като нозологични единици в МКБ -10 и които в миналото се диагностицираха с общото название *невроза*. Много от описаните прояви се отнасят и за т.нар. невротични личности.